





دانشکده الهیات شهید مطهری

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ادیان و عرفان تطبیقی

عنوان:

دین شناسی استاد مرتضی مطهری

استاد راهنما:

دکتر فیاض قرایی

استاد مشاور:

دکتر مهدی حسن زاده

نگارش:

شهرام عباسی کلان

زمستان 1391

تعهدنامه

اینجانب شهرام عباسی کلان دانشجوی دوره کارشناسی ارشد ادیان و عرفان تطبیقی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان‌نامه دین‌شناسی استاد مرتضی مطهری تحت راهنمایی دکتر فیاض قرایی متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این پایان‌نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهش‌های محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در پایان‌نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد» و یا «Ferdowsi University of Mashhad» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان‌نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از پایان‌نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافت‌های آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

امضای دانشجو

تاریخ

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله/پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.



صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه آقای شهرام عباسی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش ادیان و عرفان تطبیقی در ساعت ۸ روز پنجشنبه مورخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۲ در محل سالن شورا دانشکده الهیات با حضور امضا کنندگان ذیل تشکیل گردید. پس از بررسی های لازم، هیأت داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد ۱۸،۸۰۰، به حروف هجریه هجریه و با درجه عالی مورد تأیید قرار داد / نداد.

عنوان رساله

دین شناسی استاد مرتضی مطهری

امضا

هیأت داوران

• داور: دکتر دکتر معتمدی

استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد

• داورنماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر اشرف امامی

استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد

• استاد راهنما: دکتر قرائی

استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد

• استاد مشاور: دکتر مهدی حسن زاده

استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد

• مدیر گروه: دکتر مهدی حسن زاده

استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد

۹۱، ۱۱، ۱۲

تقديم به:

آستان مقدس سلطان سرير ارتضاء، حضرت شمس الشموس، انيس النفوس

مدفون به ارض طوس، الإمام الرؤوف و غوث الملهوف

مولانا ابالحسن على بن موسى الرضا

عليه آلاف التحيت و الثناء

كه مديون و شرمنده الطاف و عنايات آن امام همام هستم.

هديه به: گل نرجس، حضرت حجت بن الحسن العسكري

(عجل الله تعالى فرجه الشريف)

﴿ربّ ادخلني مدخل صدق و اخرجني مخرج صدق و اجعلني من لدنك سلطاناً نصيراً﴾

الهی چون تو حاضری چه جویم و چون تو ناظری چه گویم

رسم ادب است که در آغاز نوشتار از ولی نعمتان سپاس کنند. چه انواری فخیم تر از ذوات مقدسه معصومین و هدایه مهدیین علیهم السلام که بسی زیبا در مقامشان فرموده اند: إن ذکر الخیر کنتم أوله و أصله و فرعه و معدنه و مأواه و منتهاه.

زبان از بیان عظمت و جلالت این اولیاء و اصفیاء، قاصر و عاجز است و چه زیبا و شیرین است اسماء شما یا اولیاء الحق: فما أحلی أسمائکم و أکرم أنفسکم و سپاس مرخدای را که بر این بنده حقیر عاصی منت نهاد و توفیق ریزه خواری و آستان بوسی امام رئوف آقا ابالحسن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیت و الثناء را عنایت فرمود.

سپاس ویژه خود را از پدر و مادر عزیزم و برادر بزرگوارم آقای پرویز عباسی و همچنین خانواده گران قدرم که زحمات بسیاری را در تمامی مراحل زندگی با لطف و مهربانی بر بنده مبذول داشته اند اهدا نموده و خالصانه دوستدار وجود مبارکشان هستم و نیز بر خود لازم می دانم که صمیمانه از تمامی اساتید در مقاطع مختلف تحصیلی علی الخصوص اساتید این مقطع تحصیلی، استاد راهنمای عزیز جناب آقای دکتر فیاض قرایی و استاد مشاور ارجمند جناب آقای دکتر حسن زاده و همچنین از اساتید گرامی گروه ادیان و عرفان دانشگاه فردوسی مشهد، جناب آقای دکتر معتمدی و دکتر اشرف امامی به رسم ادب تشکر نمایم.



بسمه تعالی

مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: دین‌شناسی استاد مرتضی مطهری

نام نویسنده: شهرام عباسی کلان

نام استاد راهنما: دکتر فیاض قرایی

نام استاد مشاور: دکتر مهدی حسن‌زاده

رشته تحصیلی: ادیان و عرفان تطبیقی

گروه: ادیان و عرفان تطبیقی

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی

تاریخ دفاع: 1391/11/12

تاریخ تصویب:

تعداد صفحات: 217



دکتری



مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد

چکیده رساله/پایان‌نامه:

دین‌شناسی و مسائل مربوط به آن از مباحث مهم روزگار ماست که توجه بسیاری از متفکران معاصر را به خود جلب کرده است. از جمله افرادی که نظریات و آرای قابل تأملی در این حوزه ارائه کرده است، استاد مرتضی مطهری می‌باشد. استاد مطهری به عنوان یک متفکر برجسته دینی سعی در ارائه پاسخ‌های منطقی و عقلانی به تمام شبهات و مسایل مطروحه زمان خویش در رابطه با اسلام می‌باشد. ایشان با توجه به تخصصی که در زمینه فلسفه و کلام اسلامی داشته‌اند از جهات مختلف و با دید بسیار جامعی به مقوله دین‌شناسی پرداخته‌اند. مطهری در هر زمینه‌ای که اسلام و به‌طور کلی دین به چالش کشیده می‌شود، چهره‌ای کلامی به خود گرفته و از دین دفاع می‌کند. نگاه استاد مطهری به مقوله دین، کاملاً درون‌دینی است و شاخص‌هایی همچون فطرت، ایدئولوژی و جهان‌بینی دینی زیربنای فکری ایشان را تشکیل می‌دهد. مباحثی که در حوزه دین‌پژوهی معاصر مطرح هستند و ما در این پژوهش سعی کرده‌ایم، از دید استاد مطهری به آنها پردازیم، در ذیل این موارد قرار می‌گیرند: تعریف و منشأ دین، قلمرو و گستره دین، هدف و غایت دین، احیای تفکر دینی، خاتمیت دین، کثرت‌گرایی دینی و فلسفه دین و ... از دیدگاه استاد مطهری دین مقوله‌ای بسیار جامع است که در شئون مختلف زندگی بشری اعم از فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی، فرهنگی و سیاسی و همچنین اقتصادی و ... راهکار عقلانی و منطقی ارائه کرده است.

کلید واژه:

1. دین

2. مطهری

3. دین‌شناسی

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

فهرست مطالب

8.....مقدمه

فصل اول: کلیات

9.....تعریف دین

15.....تعریف استاد مطهری از دین

18.....تعریف ساختارگرایانه

22.....تعریف غایت‌گرایانه

فصل دوم: منشأ پیدایش و گستره قلمرو دین

26.....بخش اول؛ منشأ دین

28.....تنوع دیدگاه‌ها درباره منشأ دین

29.....فرضیه جهل (آگوست کنت)

31.....نقد استاد مطهری

32.....فرضیه از خود بیگانگی (فوئرباخ)

34.....نقد استاد مطهری

35.....فرضیه طبقه اکم (دیدگاه مارکسیسم)

36.....نقد استاد مطهری

37.....فرضیه پرستش‌جامعه (دورکیم)

41.....نقد استاد مطهری

42.....نظر قرآن درباره منشأ دین

45.....جایگاه فطرت در احادیث معصومین علیهم‌السلام

48.....بخش دوم: قلمرو دین

49.....تحدید قلمرو دین

- 50..... قلمرو اجتماعی دین
- 53..... پیوند دین با شئون دنیوی در منابع دینی
- 54..... جهت‌گیری قرآن
- 61..... پیوند دین و دنیا از نگاه روایات
- 65..... ولایت و حکومت پیامبر اسلام
- 67..... امامت و رهبری محور سیاست‌های شیعی

فصل سوم: هدف و غایت دین، خاتمیت دین و وحی بعد از پیامبر اکرم ﷺ

- 72..... بخش اول: هدف و غایت دین
- 83..... آثار و فواید ایمان
- 83..... الف. بهجت و انبساط
- 84..... ب. نقش ایمان در بهبود روابط اجتماعی
- 84..... ج. کاهش ناراحتی‌ها
- 85..... پلورالیسم دینی
- 89..... کثرت‌گرایی حقانیت
- 90..... کثرت‌گرایی و انحصارگرایی نجات
- 91..... منطق کثرت‌گرایی نجات
- 91..... دلیل عقلی
- 92..... دلیل نقلی
- 94..... منطق انحصارگرایی نجات
- 95..... دلیل عقلی
- 95..... دلیل نقلی
- 95..... دیدگاه استاد مطهری
- 102..... بخش دوم: خاتمیت دین و وحی بعد از پیامبر اکرم ﷺ

103.....	خاتمیت در قرآن.....
106.....	علل تجدید شرایع.....
108.....	علم و عقل جانشین نبوت تبلیغی؛ اجتهاد.....

فصل چهارم: علل انحطاط مسلمین و احیای تفکر دینی از دیدگاه مطهری

114.....	بخش اول: علل انحطاط مسلمین.....
123.....	بخش دوم: احیای تفکر دینی.....
129.....	پیشینه احیاگری.....
133.....	اقبال و احیاگری دینی.....
138.....	استاد مطهری و بررسی احیاگری اقبال.....
140.....	ابعاد احیاگری استاد مطهری.....
141.....	اهداف کلی احیاگری از دیدگاه مطهری.....
142.....	تأسیس کلام جدید و دفع شبهات دینی.....

فصل پنجم: فلسفه دین از دیدگاه مطهری

153.....	تعریف فلسفه دین.....
155.....	مسائل فلسفه دین.....
156.....	مطهری و نگاه فلسفی به دین.....
158.....	مطهری و عدالت.....
160.....	مطهری و مسأله زمان.....
162.....	مطهری و ماوراءالطبیعه.....
168.....	اخلاق و دین.....
170.....	دیدگاه‌های مختلف در باب فعل اخلاقی.....
170.....	نظریه عاطفی.....
171.....	نظریه اراده.....

171.....	نظریه وجدان
173.....	نظریه زیبایی
174.....	پرستش؛ چارچوب حقیقی اخلاق
177.....	عزت نفس؛ نتیجه و معیار فعل اخلاقی
180.....	روش‌شناسی دینی
182.....	علم و دین
183.....	تعارض علم و دین
184.....	اسلام و علم
188.....	انسان‌شناسی فلسفی
191.....	نتیجه‌گیری
196.....	فهرست منابع و مأخذ

مقدمه

در تاریخ همه جوامعی که تاکنون بوده‌اند، دین عنصری پایدار، مؤثر و نیرومند بوده است و در فرهنگ جوامع نقش محوری به خود اختصاص داده است. به همین دلیل، مطالعه و شناخت دین یک جزء ضروری شناخت جامعه و فرهنگ بشری می‌باشد. اما دین، دارای چنان ابعاد پیچیده‌ای است که هرگز دانش واحدی، به تنهایی، نمی‌تواند همه ابعاد آن را به طور جامع مورد بحث و بررسی قرار دهد. از این رو باید به کمک علوم مختلفی به مطالعه و بررسی دین پرداخت. به همین خاطر است که فیلسوفان، متکلمان، مورخان، انسان‌شناسان، پدیدارشناسان، روان‌شناسان و جامعه‌شناسان، از منظرهای مختلفی به بررسی ابعاد متنوع دین پرداخته و آثار ارزش‌مندی را در عرصه فلسفه دین، کلام، تاریخ ادیان و... ارائه کرده‌اند. در جامعه فکری - دینی ما هم، در چند سال اخیر، مطالعات و پژوهش‌های دینی اهمیت و جایگاه خاصی پیدا کرده است. در این میان، بررسی فلسفی و کلامی این مباحث (در مقایسه با سایر روش‌ها) همواره از اولویت خاصی برخوردار بوده است.

سده‌هاست که در قلمرو مباحث کلامی و دین‌پژوهی، گرفتار رکود و سکون شده‌ایم، طی چند قرن گذشته، از قله‌های مکتوب در قلمرو الاهیات، تنها *تجرید الاعتقاد* خواجه نصیرالدین طوسی را می‌شناسیم که ده‌ها شرح و تعلیقه بر آن نگاشته شده است. اما پیش‌تر که می‌آییم، هرچه افق را نگاه می‌کنیم جز چند مورد انگشت‌شمار، کار برجسته‌ای به چشم نمی‌خورد، تا اینکه در روزگار ما، استاد شهید مرتضی مطهری با عرضه مجموعه رساله‌ها و مقاله‌های مختلف، به نوعی می‌توان گفت «کلام جدید» ایران را بنیان نهاد. در خصوص نسبت کلام جدید با دانش‌های متعلق به گستره دین‌پژوهی (که به شرح تفصیلی آن در فصل اول خواهیم پرداخت) ذکر این نکته بسیار حائز اهمیت است که تداخل مسایل کلام

جدید با دین‌پژوهی معاصر از مسایل مهم و تا حدودی مغفول مانده است. این تداخل بیش و کم دو صورت پیدا می‌کند: نخست، مسایل دانش دین‌پژوهی قابل به کار رفتن در ادله و تفاسیر کلامی‌اند. متکلم در این مقام آنها را به منزله مبانی، مقدمات و به تعبیر استاد مطهری به منزله مؤیدات به کار می‌برد. صورت دوم، آن است که ره‌آورد دانش‌های مذکور به نحوی متضمن شبهه تلقی گردند. در این صورت متکلم ناچار از موضع‌گیری و پاسخ به آن شبهات است. آنچه از بیان استاد مطهری - در خصوص مناسبت کلام جدید با سایر دانش‌های متعلق به مطالعات دینی می‌توان به دست آورد - برمی‌آید، این است که کلام جدید به لحاظ هویت معرفتی و نیز به لحاظ نظام معرفتی متمایز از الاهیات نوین مسیحی، فلسفه دین، روان‌شناسی دین و جامعه‌شناسی دین است. مباحث دین‌شناسی معاصر از مباحث مهم روزگار ماست که توجه بسیاری از متفکران معاصر را نیز به خود جلب کرده است. از جمله افرادی که نظریات و آرای قابل تأملی در این حوزه ارائه کرده است، استاد مطهری می‌باشد. ایشان با توجه به تخصصی که در زمینه فلسفه و کلام اسلامی داشته‌اند از جهات مختلف و با دید نسبتاً جامعی به مقوله دین‌شناسی پرداخته‌اند. در زمینه مطالعات دین‌پژوهانه و آراء دین‌شناسانه متفکران اسلامی، متاسفانه آثار محدود و همچنین توجه کمتری را نسبت به دین‌پژوهان غربی ملاحظه می‌کنیم که جای بسی تأمل دارد و البته مبادرت و توجه بیشتر را می‌طلبد. لذا استاد مطهری از چهره‌های برجسته و البته مغفول مانده در این زمینه می‌باشند که التفات کمتری نسبت به آراء دین‌شناسانه ایشان شده است. مطهری (1298-1358 ه. ش) یکی از بزرگترین متفکران و اندیشمندان دین در ایران معاصر است که آرای او حوزه تأثیر بسیار گسترده‌ای یافت. مطهری از حوزه برخاست و رسالت خویش را زدودن چهره خرافه‌گرایانه از ساحت دین و نیز آموزش معارف دینی در نظام سنتی تعلیم و تربیت قرار داد. او گرچه تا پایان عمر بدان آموزش‌ها و سنت حوزوی وفادار ماند اما با مسأله‌یابی و برخورد با واقعیت‌های مطرح در روزگار خویش و جامعه دانشگاهی، آن آموزش‌ها را زرادخانه‌ای جهت هدایت نسل جوان و آموزش معارف عمیق دینی قرار داد. مطهری در این مسیر و در رقابت با انواع ایدئولوژی‌های مطرح در آن روزگار، دین را به عنوان ایدئولوژی و دستورالعمل زندگی مطرح کرده و به تبیین و دفاع از مبادی این طرح پرداخت. رهیافت مطهری در این مجادلات رهیافتی فلسفی - کلامی است

و سعی می‌کند از آموخته‌های فلسفی خویش در مواجهه‌ها بهره گیرد. استاد مطهری شاهد بود که در چارچوب دین به عنوان ایدئولوژی روز، بخشی از جزئیات مطرح در دین سنتی نمی‌توانست مورد قبول واقع شود یا تداوم حیات یابد و از اینجا به مسأله احیاء تفکر دینی می‌رسد که این احیاء مشخصات خاص خود را دارد و بحث از آن به تفصیل خواهد آمد. جهت فهم روشی که او جهت شناخت اسلام ارائه می‌کند، توجه به طرح دین به عنوان ایدئولوژی، مبادی فلسفی فکر او، مسئله احیاء تفکر دینی و نگاه او به علم راهگشاست.

در این پژوهش سعی بر آن شده است، که مطهری را همچون دیگر متفکران دینی معاصر، به عنوان کسی که با نوعی غیرت دینی، داعیه دفاع از حریم دین و معنویت را دارد و در بیان دفاع خویش ناگزیر از به کارگیری نوعی اندیشه‌های بیرون از دین است بنگریم. در مقام گزارش و نقادی آراء ایشان نیز، هیچ‌یک از این مبادی، خواه فلسفی، علمی، خواه جامعه‌شناختی، معرفت‌شناختی را بر دیگری ترجیح نداده و صرفاً به نوع نگرش و لوازمی که از هر یک از این مبادی برمی‌خیزد یا احیاناً ابهامات آنها می‌پردازیم. استاد مطهری در پاسخ‌گویی به مسایل جدید کلامی و شبهات دینی، در مقایسه با معاصران خود، بالاترین میزان موفقیت را کسب کرده است و این امر، حکایت از کارآمدی روش‌شناختی استاد در تفکر کلامی جدید و دین‌پژوهی معاصر دارد. سیری کوتاه در سلوک علمی استاد مطهری و جستجو از رمز و راز موفقیت ایشان، وسعت و عمق تأثیر استاد بر اندیشه دینی معاصر را قابل فهم‌تر می‌سازد. با وجود گزارش‌های مختلف از زندگی پرفراز و نشیب استاد مطهری هنوز محتاج گزارش و تحلیل جامعی از افکار و آرای ایشان می‌باشیم.¹ آنچه در مطالعه

1. از جمله گزارش‌ها، موارد زیر قابل ملاحظه‌اند:

- منتظری، حسینعلی؛ *یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری*، (حکیم فرزانه)، ج 1، صص 175-170.
- واعظزاده خراسانی؛ *یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری*، ج 1، صص 319-382.
- شفیع‌داری، سید حسین؛ *یادواره استاد شهید مرتضی مطهری*، ص 120.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر؛ *یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری*، ج 2، صص 4-1.
- شبستری، نصرالله؛ *یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری*، (نقشی از استاد)، ج 2، صص 209-218.
- رامیار، محمود؛ *یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری*، (خاطره‌ای از استاد)، ج 2، صص 219-220.

آراء و افکار دین‌پژوهانه استاد مطهری اهمیت دارد، جستجو از علل و عوامل موفقیت ایشان در عرصه مطالعات دینی است. در اینجا ما به ذکر چند مورد از آنها بسنده می‌کنیم:

یک - انتخاب هوشمندانه اساتید: از مهم‌ترین عوامل موفقیت مطهری بهره جستن از استادان توانمند بوده است. ایشان در انتخاب استاد، سخت‌گیر بود و پس از اطمینان کامل از روش‌مندی، تسلط علمی و زهد و تقوای استاد، خود را به وی می‌سپرد.

دو - نظم: برجسته‌ترین صبغه حاکم بر فعالیت‌های ایشان علاوه بر اخلاق و سخت‌کوشی، برخورداری از نظم است. نظم در زندگی شخصی، تحصیلی، تدریس و به ویژه پژوهش از مهم‌ترین عوامل کامیابی اوست.

سه - روش‌مندی: مهم‌ترین راز موفقیت استاد مطهری را در روش‌مند بودن تفکر وی باید جست. توجه به ابعاد و ویژگی‌های روشی در تفکر استاد مطهری نه تنها موفقیت ایشان را تبیین می‌کند، بلکه الگو قرار دادن ایشان را نیز در روش‌شناسی مطالعات دینی معاصر، تسهیل و تصحیح خواهد کرد.

اولین گام ما در شناخت نوع خاص دین‌شناسی مطهری عوامل و انگیزه‌هایی است که او را به حیطة شناخت و تبلیغ دین سوق داده است. پس از شناخت این انگیزه‌هاست که می‌توان از موضوعات و طرح ایشان در شناخت دین سخن گفت. مهم‌ترین و اصلی‌ترین انگیزه مطهری در شناخت دین، ایمان خالصانه او به اسلام و دل‌بستگی‌اش به معنویت و مسائل معنوی و دغدغه‌های دینی اوست: «تا آنجا که من از تحولات روحی خودم به یاد دارم، از سن سیزده سالگی این دغدغه (دغدغه خداوند و مسائل مربوط به جهان‌بینی و جهت‌گیری‌های اخلاقی و اجتماعی حاصل از آن) در من پیدا شد و حساسیت عجیبی نسبت به مسائل مربوط به خدا پیدا کرده بودم. پرسش‌ها - البته به تناسب سطح فکری آن دوره - یکی پس از دیگری بر اندیشه‌ام هجوم می‌آورد. در سال‌های اول مهاجرت به قم که هنوز از مقدمات عربی فارغ نشده بودم، چنان در این اندیشه‌ها غرق بودم که شدیداً میل به تنهایی در من پدید آمده بود.»¹

1. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار، ج 1، علل گرایش به مادیگری، مقاله «ماتریالیسم در ایران».

مطهری تقدس و قداست را یکی از وجوه مهم و اساسی ادیان و رمز بقای آن می‌شمرد و دفاع از این تقدس و برشمردن فواید آن را وجهه همت خویش قرار می‌دهد. او در بحث از نهضت‌ها و بدان واسطه بحث از نهضت کربلا، رمز بقای آن نهضت را تقدس آن می‌دانست و در طرح دفاعی خویش به این سه عامل توجه دارد: هم هدف دین را متعالی معرفی می‌کند، هم به ظلمت و جهل و مشکلات زمانه در جای‌جای آثار خویش اشاره دارد و از آنها کمال استفاده را می‌کند و هم معتقد است که روشن‌بینی، آگاهی و جهت‌شناسی در سرچشمه‌های اصلی دین قبل از پیرایش‌ها موجود بوده است. اگر کلام اسلامی را به دوره مشخص کلام نقلی و کلام عقلی تقسیم کنیم، در عصری که متکلمین اسلامی با فلاسفه درگیر بودند، ناگزیر بودند که فلسفه را زرادخانه کلام قرار دهند تا بتوانند از مبانی دین دفاع کنند. یکی از بهترین آغازکننده‌های این نهضت عقلی در کلام خواجه نصیرالدین طوسی و کتاب *تجريد الاعتقاد* اوست که پس از هفت قرن هنوز در معارف دینی از آن استفاده شده و تدریس می‌گردد و مطهری و اسلاف او در چنین سنتی گام برمی‌دارند.

شان دیگر دفاع مطهری، طرح نسبتاً متجددانه مفاهیم و شعائر دینی است. بسیاری از خطابه‌ها و مقالات ایشان به همین امر اختصاص یافته است. مفاهیم مورد توجه او دعا¹، تقوا²، امر به معروف و نهی از منکر³، اجتهاد⁴، عدالت⁵، زهد⁶، ایمان⁷، مهدویت⁸، جهاد⁹،

-
- 1- همان؛ بیست گفتار، ج 5، گفتار هجدهم.
 - 2- همان؛ ده گفتار، گفتار اول و دوم؛ مجموعه آثار، ج 16، سیری در نهج البلاغه، صص 210-200.
 - 3- همان؛ ده گفتار، گفتار سوم، مجموعه آثار، ج 17، حماسه حسینی، ج 2، فصل پنجم.
 - 4- همان؛ ده گفتار، گفتار چهارم، اسلام و مقتضایات زمان، ج 2، صص 243-229.
 - 5- همان؛ بیست گفتار، گفتار اول و دوم: «عدالت از نظر علی علیه السلام» و «اصل عدل در اسلام».
 - 6- همان؛ گفتار یازدهم، «نظر دین درباره دنیا»؛ *احیاء تفکر اسلامی*، بخش‌های سوم، چهارم و پنجم؛ مجموعه آثار، ج 16، سیری در نهج البلاغه، صص 257-210.
 - 7- همان؛ بیست گفتار، گفتار دهم: فوائد و آثار ایمان؛ مجموعه آثار، ج 2، انسان و ایمان، ص 65.
 - 8- همان؛ مجموعه آثار، ج 24، قیام و انقلاب مهدی علیه السلام.
 - 9- همان؛ مجموعه آثار، ج 20، جهاد و مشروعیت آن در قرآن.

حماسه¹، موعظه²، رزاقیت الهی، شهادت³، توکل⁴ و مفاهیمی از این قبیل هستند. ایشان در دفاع از انقلاب امام حسین علیه السلام نیز از همین مفاهیم بهره می‌گیرند.⁵

همچنان‌که مشاهده می‌شود، مفاهیم انتخاب شده از سویی گواه بر هسته و استخوان‌بندی دین هستند (ایمان، زهد، تقوی، دعا، توکل) و از سوی دیگر معرف اسلام به عنوان یک ایدئولوژی و مکتب مبارز و مطرح در زمانه (امربه معروف و نهی از منکر، اجتهاد، عدالت، شهادت، جهاد، حماسه و موعظه) و مطهری در طرح هر دسته مفاهیم تلاش می‌کند تا چهره‌ای متعهد، مسئول و معقول از دین و شعائر دینی ارائه دهد.

مباحثی که در حوزه دین‌پژوهی مطرح هستند و استاد مطهری در آثارشان به آنها پرداخته‌اند در ذیل این موارد قرار می‌گیرند: تعریف دین، منشأ پیدایش و گستره دین، هدف و غایت دین، فلسفه دین، علل تجدید نبوت‌ها، خاتمیت دین و نبوت پیامبران، کثرت‌گرایی دینی از دیدگاه قرآن، علل انحطاط مسلمین، احیای تفکر دینی، مبارزه با بدعت‌ها و انحرافات راه یافته در دین، دین در عصر حاضر، علل بی‌میلی نسل معاصر به دین، نهضت‌های اصلاح دینی در صد سال اخیر، کهنه‌بودن افکار و لزوم به روزرسانی مباحث دینی و ترغیب بیشتر نسل حاضر به دین.

در مورد پیشینه این پژوهش باید عرض کنم که به صورت مجزا و با همین عنوان، غیر از مقاله آقای علی شکوهی، به نام دین‌شناسی شهید مطهری کاری صورت نگرفته است. اما چند پایان‌نامه در حوزه‌های مرتبط انجام شده که در ذیل به آنها اشاره می‌کنیم:

1- کارکردهای دین از دیدگاه علامه طباطبایی و استاد مطهری، هاجر نیلی احمدآبادی

1- همان؛ مجموعه آثار، ج 17، حماسه حسینی، فصل دوم.

2- همان؛ مجموعه آثار، ج 16، رسیری در نهج البلاغه، صص 189-199. بیست گفتار، گفتار هشتم و نهم: «خطابه و منبر»

3- همان؛ مقاله شهید، ضمیمه کتاب قیام و انقلاب مهدی علیه السلام.

4- همان؛ بیست گفتار، گفتار ششم؛ احیاء تفکر اسلامی، بخش سوم.

5- همان؛ مجموعه آثار، ج 17، حماسه حسینی، فصل هشتم: ماهیت نهضت امام حسین علیه السلام.

2- **جامعه‌شناسی دین و سیاست** (بررسی آراء استاد مطهری و مرحوم مهندس بازرگان)،
محمدرضا برات‌نژاد

3- **علل دین‌گریزی و تضعیف باورهای دینی از دیدگاه شهید مطهری**، اکبر ملکی
بیرجندی

4- **استاد مطهری و مسایل کلامی جدید**، کامبیز کامرانی

5- **آراء کلامی جدید استاد مطهری**، فریبرز احمدی‌نژاد

در مورد ضرورت این پژوهش، با توجه به نیازی که در زمینه پرداختن به مباحث دین‌شناسانه و همچنین لزوم ارائه و تلفیق این مباحث با آراء اندیشمندان و متفکران حوزه علوم اسلامی احساس می‌شود، ضروری می‌نماید، آرای استاد مطهری که از اساتید مسلم و نظریه‌پردازان بزرگ حوزه معارف و علوم دینی به شمار می‌روند، در زمینه دین‌شناسی نیز محل بحث و مناقشه قرار گیرد.

هدف از این پژوهش ارائه چهره‌ای متفاوت از استاد مطهری و برجسته کردن آراء و افکار دین‌شناسانه ایشان و البته پرداختن به مسائل ضروری عصر حاضر یعنی کمبود معنویت و مهجوریت دین در نزد نسل امروزی می‌باشد. مسأله‌ای که صدای استاد را ماندگار کرد: دین و معنویت در عصر حاضر به چه سمتی سوق پیدا کرده است؟ بدعت‌ها و تحریفاتی که در دین به وجود آمده است؟ راه پالایش دین از این آلودگی‌ها و انحرافات در چیست؟

مسائلی که در زمینه این پژوهش مطرح می‌شوند: تعریف دین، منشأ دین، گستره و قلمرو دین، هدف و غایت دین، خاتمیت دین، علل انحطاط مسلمین، احیاء تفکر دینی، انحرافات و بدعت‌های راه‌یافته در ساحت دین و فلسفه دین از دیدگاه مطهری.

روشی که برای تدوین این پایان‌نامه مورد استفاده قرار گرفته است، تحلیلی و شیوه گردآوری مطالب آن، اسنادی و کتابخانه‌ای و همچنین تحلیل داده‌ها به صورت تبیین و تعریف می‌باشد.

فصل اول

کلیات

تعریف دین

یکی از مباحث مهم در حوزه دین‌پژوهی مسأله تعریف دین می‌باشد، که حل بسیاری از موضوعات دین‌شناختی متوقف بر آن است. نخستین مسأله در ترتب منطقی مسایل کلامی جدید و به‌طور کلی مباحث دین‌پژوهی، تعریف دین است. زیرا تعریف دین، به لحاظ منطقی از مبادی تصویری بسیاری از مسایل جدید کلامی است. مسأله‌ای که به نظر می‌رسد در اینجا بسیار حائز اهمیت است، جایگاه تعریف دین در دین‌پژوهی معاصر و همچنین نزد دین‌شناسان جدید است.

تعریف دین از بنیانی‌ترین مسایل دین‌پژوهی جدید است. فهم اهمیت مسأله تعریف دین در مطالعات نوین دینی، در گرو تأمل در دو نکته مهم است: نکته نخست، الاهیات نوین مسیحی در بستری متولد شد که دیگر شاخه‌های دین‌پژوهی نظیر روان‌شناسی دین، جامعه‌شناسی دین، پدیدارشناسی دین، تاریخ ادیان و فلسفه دین نیز در آن بستر رویدادند. دین‌پژوهی در مفهوم نوین در فرهنگی تکوین و تکامل یافته است که یکی از مهم‌ترین شاخص‌های ممیز آن معطوف‌شدن دین به عنوان یک واقعیت در زندگی بشری، در برابر تلقی دین به عنوان پیام آسمانی و حقیقت الاهی است.

این طرز فکر، به تعبیر جان هیک، بدین نحو عینیت یافته که در آن واژه دین تا حد زیادی جایگزین واژه خدا شده است. در زمینه‌ها و موضوعاتی که در آن‌ها بیش‌تر مسایلی در باب خدا، وجود خدا، صفات او و غایت افعال او مطرح می‌گردید و مورد بحث قرار می‌گرفت، امروزه به‌طور نمونه همان موضوعات و مسایل به دین، ماهیت آن، نقش، صور و ارزش عملی آن مربوط است. این جانشین‌شدن دین به جای خدا به عنوان کانون اصلی بحث و فحص، نوعی دگرگونی در ماهیت پرستش‌هایی پدید آورده است که همواره به جد